

УСНА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ВОЛОДИМИР ПАНІОТТО

доктор філософських наук, професор, кафедра соціології НаУКМА, ген-директор Київського міжнародного інституту соціології (04655, Київ, вул. Г. Сковороди, 2)

VOLODYMYR PANIOTTO

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Department of Sociology, National university of «Kyiv-Mohyla Academy», Director General of the Kyiv International Institute of Sociology (2, H. Skovoroda St., Kyiv, 04655)

v.paniotto@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1721-9100>

Наш друг Мелвін Кон

20 березня 2021 року у віці 92 років пішов з життя відомий американський соціолог, колишній президент Американської соціологічної асоціації, почесний доктор Києво-Могилянської академії і наш (мій і Валерія Хмелька) великий друг Мелвін Лестер Кон.

Ми познайомилися з Мелвіном 1987 року у Вільнюсі на першій радянсько-американській конференції, котру він організував, і це знайомство сильно вплинуло на життя моєї сім'ї та життя Валерія Хмелька і його сім'ї. Проєкт Мелвіна і наші спільні дослідження в Україні, що тривали близько 15 років, допомогли нам створити Київський міжнародний інститут соціології. Я, як і Валерій Хмелько свого часу, провів рік у Університеті Джонса Хопкінса і працював із Мелвіном над аналізом даних, це був унікальний досвід. А дружба з Мелвіном усі ці роки, наші зустрічі в різних країнах — США, Польщі, Китаї, поїздки Україною — належать до найщасливіших спогадів мого життя.

Я хотів би тут радше поділитися своїми спогадами про спілкування з Мелвіном, ніж писати про його творчість. Річ у тім, що, хоч як це дивно, книга, в якій найповніше відображені праці Мелвіна Кона, видана не у США, а в Україні, українською мовою. Як це вийшло? Головна тема праць Мелвіна Кона — вплив соціальної структури на цінності індивіда. Але як зрозуміти, що на цінності впливає саме соціальна структура, а не культура суспільства? Для цього Мелвін здійснював крос-культурні дослідження — опитування за однаковою методикою в країнах різної культури — у США, Польщі, Україні, Японії та Китаї. В Україні було проведено дві хвили панельного опитування. Коли обговорювалася публікація результатів українського дослідження, вочевидилося, що український читач не матиме повного уявлення про проблему, якщо не знатиме інших праць Мелвіна. У США його праці були добре відомі й навіть називалися кла-

Цитування: Паніотто, В. (2021). Наш друг Мелвін Кон. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 197–208.

сичними (зокрема «Клас і конформність: дослідження цінностей»)¹. Там в окремому виданні на кшталт нашого не було необхідності. Інша річ — Україна. Тож у нас з Валерієм Хмельком виникла ідея видати зібрання його основних праць, включивши туди й дослідження в Україні.

1 Kohn, M.L. (1977). *Class and Conformity: A Study in Values*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Мелвін дуже зрадів нашій пропозиції й серйозно поставився до добору праць для книги. У підсумку вийшов вагомий том на 560 сторінок, що дає добре уявлення про дослідження Мелвіна Кона¹. Понад те, в наступні роки, мірою завершення подальших досліджень ця книга двічі доповнювалася, але 2-ге і 3-тє видання існують лише в електронному вигляді. Третє видання (633 стор.) є на сайті Київського міжнародного інституту соціології². Мелвін шкодував, що такої книги немає англійською. Він також жартував, мовляв, унікальність цієї книги ще й у тому, що це єдина його книга у супер-обкладинці. Коли Мелвін прочитав вступ до книги, написаний В. Хмельком і С. Оксамитною, то сказав: «О, тепер я знаю, кому замовляти свій некролог!». Прочитую лишень один абзац із передмови В. Хмелька і С. Оксамитної (загалом там близько 30 сторінок з оглядом праць М. Кона):

«В теоретико-методологічному сенсі роботи М. Кона — це найбільш суттєвий у другій половині ХХ століття, теоретично й емпірично переконливо обґрунтований, внесок у дослідження зв'язків мікро- і макрорівнів пізнання соціальної реальності і, тим самим, важливий крок у розбудові цілісного соціологічного знання через надійне емпіричне прокладення теоретично очікуваних зв'язків між макросоціологією і мікросоціологією. І завдяки цьому внеску яснішими постають ті дослідницькі проблеми, котрі, як показали результати досліджень, проведених і організованих М. Коном, соціологія в принципі вже здатна досліджувати, але поки що вони залишаються або зовсім не дослідженими, або дослідженими лише побічно. Одним з особливо важливих напрямків таких досліджень, методологічні основи яких закладені працями М. Кона, є, на наше переконання, пошук тих характеристик соціальних макроструктур, котрі тим чи тим чином впливають на відтворення серед людей гуманістичних цінностей, на поширеність засад людяності у людських стосунках».

Дивовижний збіг — сьогодні, коли я пишу цю статтю, листоноша приніс мені посилку від дружини Мелвіна Кона Едни (його перша дружина — Жанет — була відомим юристом, померла 2004-го). У посилці остання книга Мелвіна «Розвиток теорії соціальної структури та особистості» зі зворушливою запискою³. У цій книзі він осмислює результати проведених досліджень та їх висновки (сподіваюся, що її можна буде видати українською). Зокрема, він дійшов висновку, що в різних країнах — з різною культурою, в різних умовах, з різними класами і стратифікаціями — ті можливості, що вони надають для розвитку самостійності в роботі, домінують над іншими аспектами соціальної структури в їхньому впливі на особистість. Проте політичні впливи можуть модифікувати ефекти впливу в кращий чи в гірший бік (с. 114). «Щойно ми виявляємо, що політичні втручання перевищують звичайні впливи статусу для одного, двох

1 Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Кона та його співпрацівників» (2007). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

2 Див.: http://kiis.com.ua/materials/books/MKohn_III_edition.pdf

3 Kohn, M. L. (2019). *The Development of a Theory of Social Structure and Personality*. Anthem Press.

чи кількох соціальних класів, ці класи виявляють себе як відмінні між собою. Міжнародні відмінності були ключем до виявлення політичного втручання в ефекти впливу соціального статусу на особистість. Тому я додаю цей важливий виняток з нашого висновку про те, що соціальний клас, соціальна стратифікація і змістова складність праці зазвичай впливають на особистість в усіх країнах однаково» (с. 118).

Ми дуже старалися зробити так, щоб і оформлення книги сподобалося Мелвінові, Валерій Хмелько довго добирав кольори обкладинки, а зроблене мною для книги фото Мелвін любив більше за всі інші свої фотографії й використав його ще в одній книзі та в інформації про себе на сайтах. От це фото.

Улюблене фото Мелвіна Кона

Наведу зі скороченнями лист, якого Мелвін написав після повернення з Києва, де Києво-Могилянська академія нагородила його званням почесного доктора.

«Коли я повернувся до Балтимора, у мене відбулася зустріч з деканом факультету і деканом коледжу наук і мистецтв Університету Джонса Хопкінса. (У нас більше деканів, ніж співробітників факультету, що типово для університетів США.) Ці двоє хлопців, котрих я ледве знав, завжди видавалися мені приятелями, проте у мене ніколи не було жодних серйозних розмов із ними. Тепер вони зажадали мене побачити. Виявляється, у процесі звичайного щорічного огляду подій на факультеті декани дізналися, що один з їхніх (дуже) старших викладачів був визнаний гідним звання почесного доктора провідного ВНЗ України; й не тільки це, на його честь було проведено конференцію у Варшаві; і їх це вра-

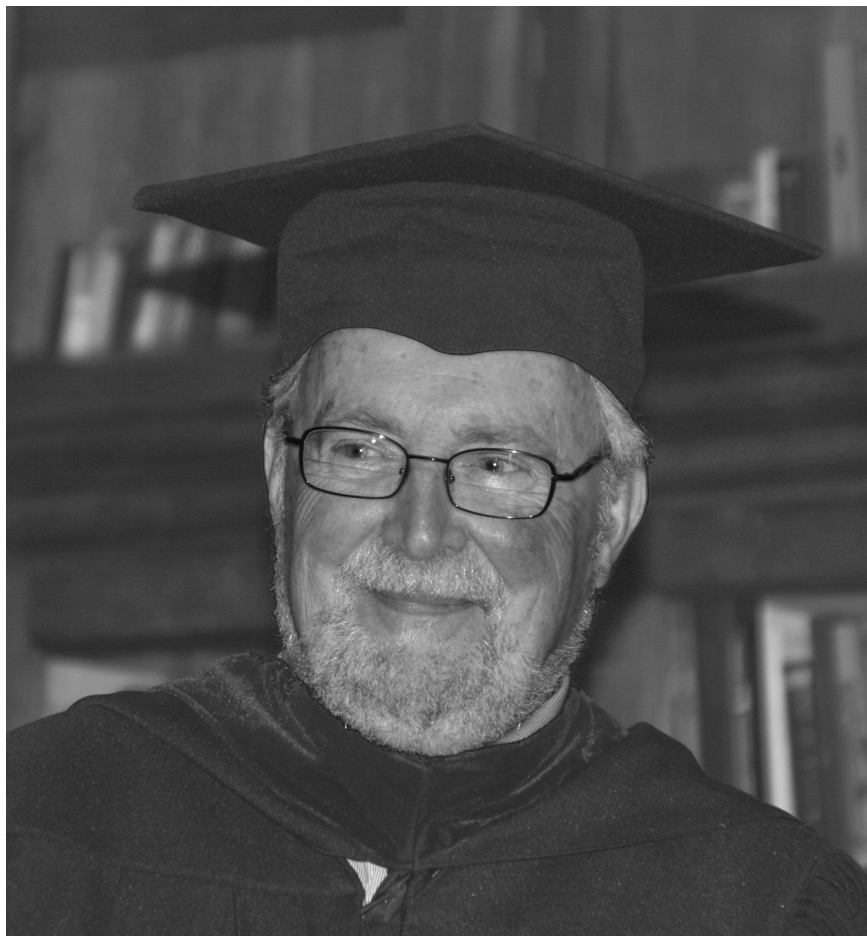
зило. Отож, вони пропонували мені «професорство» (professorship — не знаю, як ліпше перекласти, далі це пояснюється. — *В.П.*). Я не думаю, що такі речі існують в Європі, і їх не надто багато в державних університетах у Сполучених Штатах. Але у приватних університетах багата людина може заснувати професорську посаду, названу її ім'ям або ім'ям її улюбленого колишнього професора, або його подруги, або кого-небудь ще, даруючи університетові величезну грошову суму (у Норкінс'а зараз ціна 2,5 мільйона доларів). Деякі з цих іменних професур включають гроші на дослідження чи поїздки (це корисно для читання лекцій почесним доктором), деякі — ні, але їх вважають почесними. А для 80-літнього професора вони справді забезпечують певний ступінь стабільності його роботи. Хоч там як, декани умовили президента університету номінувати мене на посаду професора, і вони впевнені, що Попечителі це схвалять, бо їх теж вражають почесні докторські ступені, видані провідними закордонними університетами. (Зазначу, що попри легку іронію, Мелвін дуже зрадив присвоєнню йому ступеня почесного доктора з боку Могилянки, він із задоволенням приїхав, прочитав лекцію, зустрівся з багатьма професорами університету і студентами. — *В.П.*)

Це підводить до мого прохання. В університеті є сайт зі стислими біографіями їхніх видатних викладачів. Але моя фотографія на сайті кафедри соціології жахлива: яскраве світло перебільшує червону пляму на моїй щоці, маленька вада від старості, котра на цій фотографії робить мене схожим на труп. Адміністраторка сайта запитала мене, чи немає в мене кращої фотографії, котра більше підходить для людини, удостоєної такої честі. Я сказав їй, що є чудова фотографія, розміщена на суперобкладинці української книги. Я також сказав їй, що у мене немає електронної версії цієї фотографії, але фотограф — дуже близький друг і співредактор книги, так само як і талановитий фотограф, і я гадаю, що вельми ймовірно, що у нього є електронна копія фотографії, або він може зробити таку копію, щоб використати її для такої гідної мети. Я маю рацію?»

Ця історія мала певне продовження, Мелвін одержав від мене фото й написав таке:

«Жінці, яка управляє сайтом, сподобалося твоє фото зі мною (я маю сказати тобі, втім, що вона ніколи не зустрічала мене, тому вона може судити про фото суто за абсолютними мірками фотографії; вона не знає, чи справді це я). У нас також відбувся кумедний обмін думками, в якому я дізнався, наскільки мало я знаю (я напишу у своїх спогадах, що я дуже вправний у навчанні на власних помилках; і я таки припустився їх чимало). Вона обрізала фотографію і відправила мені на схвалення, фотографія відмінно виглядала на екрані мого комп'ютера, та коли я її роздрукував, вона виявилася розпливчастою. Жінка сказала мені, що вона створила фото для використання в Інтернеті: що нечіткість зникає, коли вона розміщує фото на сайті, а якщо ви роздрукуєте з інтернету, то фото виглядає нормально. Щоб підкреслити свою точку зору, вона надіслала фото зі значно більшою кількістю пікселів, і це відмінно виглядало і

на моєму екрані, і коли я його роздрукував. Мабуть, фотографія не така проста річ, як соціологія»¹.

Мелвін Кон під час вручення йому звання почесного доктора Національного університету «Киево-Могилянська академія»

У Мелвіна було надзвичайне почуття гумору, легка іронія, і навіть коли це стосувалося нас із Валерієм Хмельком, вона була зовсім необразливою. Валерія він піддражнював за те, що Валерій намагався себе обмежувати у м'ясі і їв салати, Мелвін називав це «кролячою їжею». Зі мною ситуація, пов'язана з їжею, була куди гіршою. Річ у тім, що сам Мелвін дуже цікавився різними кухнями, вони з дружиною закінчили курси китайської і шведської кухні. Під час засі-

¹ В англійській мові немає відмінностей між ти і ви, тому виникають труднощі з перекладом. Я гадаю, що якби Мелвін розмовляв українською, то перші 10–15 років нашого знайомства ми були б на ви, а останні 20 років, коли різниця у віці почала стиратися й ми провели разом понад рік в університеті Джонса Гопкінса, а потім часто зустрічалися, то вже перейшли би на ти.

дань робочої групи проекту (це ми із Хмельком і кілька колег із Польщі) Мелвін починав засідання з того, що говорив: «Зараз ми маємо обговорити найголовніше питання нашої зустрічі — де ми будемо сьогодні обідати». Звісно, це був жарт, але, як я згодом зрозумів, не зовсім жарт. А треба сказати, що моя перша поїздка за кордон відбулася лише 1988-го, мені виповнився 41 рік, і до цього я не бував навіть у Болгарії (як казали в Союзі, «куриця не птиця, София не заграда»). У 1990-му я стажувався місяць у Колумбійському університеті, а потім ще місяць жив вдома у Мелвіна Кона, у Вашингтоні, це були останні роки Радянського Союзу з його постійним дефіцитом (а потім перші роки економічної кризи, пов'язаної з розпадом СРСР і розривом економічних зв'язків). Тому питання про те, якій кухні я віддаю перевагу, було за межею мого розуміння, я мислив стравами, а не кухнями, крім сосисок і пельменів мені нічого на думку не спадало. А коли на запитання про те, який із ресторанів я хотів би відвідати, я сказав «МакДональдз», то Мелвін був у шоці (на своє виправдання скажу, що перший «МакДональдз» був відкритий у Москві 1990-го, і по телевізору показували, в якій дикій черзі стоять люди, щоб до нього потрапити, тож було цікаво, що ж це таке). Отже, у питаннях їжі виник культурний шок. Багато років по тому Мелвін зізнавався, що вони з дружиною ледь переносили запах сосисок, які я варив на сніданок (але мені ніхто жодного разу навіть не натякнув). А я не міг зрозуміти, як можна купувати в магазині дві (щоправда, великі) картоплини, а не хоча б кілограм. Якось Жанет, дружина Мелвіна, приготувала на обід спаржу — ну трава травою. Мелвін із Жанет їли й говорили, що вийшло невдало, що мене заспокоїло — значить, я не зовсім тупий у цьому питанні. Потім вона вирішила повторити, виправити помилку, приготувала спаржу ще раз. І цього разу, як мені пояснили, вона вийшла чудово. Я їв — ну трава травою, точно така сама, як і минулого разу. Щоразу, коли заходила мова про їжу, я говорив, що це абсолютно неважливо, давайте швидко щось з'їмо, щоб їсти не хотілося, та хоч би й бутерброди, бо шкода час марнувати. І Мелвін у перші кілька років нашого знайомства дуже делікатно пояснював мені, що от існує культура, людство тисячоліттями через творчість, спроби та помилки накопичує знання, досвід, традиції, культура існує в різних царинах, у тому числі й культура їжі. І відкидати культуру, бути некультурною людиною — це не те, чим можна пишатися. І він-таки якось непомітно, поступово мене переконав. Я переконався, що, скажімо, похід у ресторан «Кам'яні ступки» у Варшаві, де проходила одна із зустрічей нашої групи, я пам'ятаю значно краще, ніж численні спектаклі в театрі, це була подія, котра запам'яталася. Те саме з англійською. Мелвін ніколи не говорив мені, що я щось неправильно сказав, не там поставив наголос. Зрештою, я запитав його прямо, чому він не виправляє мою англійську. І він пояснив, що коли я щось кажу неправильно, він мене перепитує не тому, що не почув, а тому, що у своєму запитанні правильно вимовляє ці слова. «І ти розмовляєш зараз набагато краще, ніж у перші місяці». Ці виправлення мого мовлення відбувалися настільки делікатно, що я навіть не помічав.

Іронія не полишала його навіть у драматичних обставинах, наприклад, під час походу до лікаря з підозрами на пухлину.

— Володя, ти знаєш, що головне, чого слід не забути взяти із собою при візиті до лікаря?

— Аналізи, — припустив я.

— Ні, чекова книжка.

Після терористичних актів 11 вересня 2001 року він якось сказав мені: «У мене таке враження, що Усама бен Ладен ненавидить Буша навіть більше, ніж я».

Влітку 2006 року Мелвін з Едною прилетіли до Києва, і ми всі (ще Валерій Хмелько з дружиною і я з дружиною) поїхали на двох машинах у Крим на кілька днів, зупиняючись і ночуючи по дорозі в цікавих місцях (наприклад, парк «Софіївка» в Умані або Одеса на зворотному шляху). Із дорогами вже було все більш-менш нормально, з їжею чудово, гостям було дуже цікаво куштувати українські страви, натомість із туалетами... Я вже неодноразово читав про те, яке незабутнє враження справляють ці дощаті будівлі й дірки у підлозі на іноземців, на багатьох — найсильніше враження від поїздки в Україну поміж усього, що вони бачать. На щастя, Мелвін або не був шокований або вдало це приховував, він сприймав це з гумором і присвоював туалетам класифікацію як готелям — тільки не одна, дві чи три зірочки, а одна, дві чи три дірки.

Багато років Мелвін робив щоденні записи (результат вивчення антропології в університеті, яку в США розуміють ширше, ніж у нас, і не надто відрізняють від соціології), тому міг нагадувати мені мої власні слова, сказані двадцять років тому. Наприклад: «Середній клас — це ж не клас у соціологічному сенсі слова, це більшою мірою політико-журналістське поняття, ніж соціологічне. Я, до речі, з цим згоден. Пам'ятаєш, хто так сказав? Ні? Ти ж і сказав». Або от з його листа. «Якщо мене не зраджує пам'ять (а якщо я щось пам'ятаю, то це не означає, що це справді було, але це, принаймні, краще, ніж те, що залишається у пам'яті моїх студентів), багато років тому я депонував копію даних опитування 1964 року на стародавніх магнітних стрічках в архів університету Мічигана».

У вступі до вже згаданої книги з оглядом праць Мелвіна я писав про те, як багато нового дізнався про принципи роботи, методологію, математичний апарат, котрий використовував Мелвін. Тут же додам лише один штрих. Мелвін написав замітку з приводу 70-ліття Валерія Хмелька і назвав його *great scientist*. Оскільки *great* — багатозначне слово від «хороший» до «великий», я вирішив уточнити це й запитав — він такий же великий учений, як Мертон, Лазарсфельд і Парсонс? На що Мелвін відповів, що так — як Мертон і Парсонс, але не Лазарсфельд, якого він не вважає великим. Річ у тім, що всі ми «риємо землю» і перевіряємо, чи немає методологічних помилок лише в тому випадку, якщо наша гіпотеза не підтвердилася, а якщо підтвердилася, то одразу заспокоюємося. Мелвін згадує, як Валерій Хмелько 6 місяців (!) перевіряв результат, який не суперечив, а саме відповідав гіпотезі, поки цілком не пересвідчився, що немає методологічних помилок. І сам Мелвін саме так і працював, що мене часом драгувало, тим паче, що комп'ютери працювали повільно, і я залишав завдання на обчислення ввечері, а приходив вранці, і завдання все ще обчислювалося. Зрештою, все обчислили, ми зустрічаємося з Мелвіном, обговорюємо результат — і він просить перевірити ще щось, коли, як на мене, все ясно. Я розумію, що я точно не *great scientist*.

Якщо говорити про почуття гумору, то деякі нариси та есеї написані майже як гумористичні оповідання. Наприклад, історія проекту (промова при врученні нагороди Міда-Кулі, після якої Мертон написав, що, мовляв, завжди вважав Мелвіна «одним із нас»).

Або соціологічний нарис у виданій нами книзі — «Два візити до села моєї матері: погляд на соціальні зміни в сільській Україні».

Мати Мелвіна Кона народилася в українському селі під Кагарликом і емігрувала з батьками до США, коли була ще дитиною. Мелвін був для мене просто уособленням американського професора, вченого й інтелектуала, і коли я дізнався про його українське коріння, то був просто вражений.

Коли ми були в музеї Голокосту у Вашингтоні, я побачив на стіні серед спонсорів музею ім'я Мелвіна Кона. Мелвін також подарував свою дачу округу Кларк. Але спершу кілька слів про цю дачу. Якось (років 30 тому) Мелвін і Жанет повезли мене на дачу. Ми поснідали, потім збиралися, їхали від Вашингтона години півтори, і коли приїхали, то вже зголодніли. Дача виглядала дуже скромно, невеликий будиночок. Мелвін запропонував спочатку пообідати, а потім показати мені ділянку. Але мені було цікаво і я запитав, чи можна хоча б одним оком поглянути на ділянку, а вже потім обідати. Мелвін знизав плечима і повів дивитися ділянку. А де Ваші сусіди, де межі дачі, запитав я. І тут виявилось, що сусідів не видно й усе, що видно до самого обрію, — це дача Мелвіна. З обідом я дуже помилився, оглядове знайомство з ділянкою тривало хвилин сорок, якщо не годину. У молодості Мелвін і Жанет купили задешево якусь занедбану ферму. «Зараз би ми, ясна річ, не змогли б її купити», — пояснив Мелвін. Так от, років 5–7 тому Мелвін подарував цю дачу на Ебенецер-роуд округові Кларк штату Вірджинія. Це понад 50 акрів землі, 2000 соток, це у 333 рази більше, ніж моя дача, за розмірами приблизно як університетський Ботанічний сад. Дарчий акт мав низку умов, зокрема захист природних цінностей землі, заборону на розбивку і продаж частинами тощо. Крім того, Мелвін мав право користуватися дачею, поки живий. Округ створив комітет, до якого входив і Мелвін, комітет вирішив, що там буде парк, його назвали на честь дружини Мелвіна — Меморіальний парк Жанет Кон. Були передбачені всілякі перетворення, прокладання стежок тощо, що їх мали розпочати після смерті Мелвіна. Мелвін писав мені і Валеріїв Хмельку: «І тепер усі, крім мене, з нетерпінням чекають, коли ж можна буде розпочати будівництво парку».

Напевно, я тут написав забагато про себе, але останні 35 років мого життя виявилися тісно пов'язаними з Мелвіном — і подіями, і роботою, і емоціями. Я подивився якісь листи, фотографії (їх тисячі, я ледве зміг відібрати лишень 200 для Фейсбуку), прочитав зараз розділи з останньої книги, яку сьогодні вранці отримав... Пригадав і останню зустріч «віч-на-віч».

Це було п'ять років тому, ми з дружиною змогли заїхати у Вашингтон з Нью-Йорка тільки на один день спеціально, щоб зустрітися і провести час із Мелвіном та Едною. Вони нас зустріли на вокзалі. Една, якій було, здається, 85, так хвацько вела машину, що ставало не по собі. При цьому вона дуже емоційно висловлювалася з приводу водіїв інших машин, котрі їй заважали. «Дякувати Богу, що в тебе немає при собі пістолета», — зауважив Мелвін.

В останній книзі Мелвін Кон описує конференцію, присвячену його дослідженню в Китаї, її зорганізував його колишній аспірант Вейдонг (Weidong), співавтор Мелвіна по китайській частині проекту. Конференція відбулася в Пекіні у 2013-му. Мелвін пише:

«В одному сенсі це була досить дивна конференція. Вона була точно інтернаціональною з точки зору доповідачів, але у нас не могло бути міжнародної конференції з точки зору аудиторії в середині семестру.

Утім, все вийшло добре, позаяк оратори добре виступили, запитання були чудовими, а Вейдонг — геній в організації бенкетів, які нам дуже сподобалися. Це було чудове завершення важливого дослідження, останнього в моєму житті.

Після конференції майже всім учасникам довелося швидко поїхати, повернутися до своїх академічних обов'язків. Але, на щастя для мене, мої добрі друзі Володя і Лена Паніотто були вільні й могли поїхати зі мною на поїзді-пулі в моє улюблене китайське місто Шанхай (поїзд може їхати зі швидкістю 400 км на годину. — *В.П.*). Там ми насолоджувалися святковими розвагами уздовж набережної, і я знову подумав про історичну важливість Шанхая, він один із двох міст у всьому світі, котрі дозволили єврейським біженцям від Гітлера залишатися там (США не розмістили їх). Найкраще те, що Інью почастував нас грандіозним застільям у відомому шанхайському ресторані, що готує страви стародавньої шанхайської кухні, ніде більше не доступні. Було також чудово побачити знову Інью (теж колишній аспірант Мелвіна. — *В.П.*), уже самостійного вченого»¹.

От кілька фотографій.

Володимир Паніотто і Мелвін Кон у Китаї, 2013

¹ Див.: [Kohn, 2019: p. 108].

Мелвін Кон і Валерій Хмелько, Чернівці, 2010

Мелвін Кон, 2013

Додам лише, що Мелвін Кон любив Україну, любив приїжджати сюди («країна моєї матері»), їздити Україною. Можна сказати, що Мелвін — це не тільки наш із Валерієм друг, не тільки друг Києво-Могилянської академії, але й друг України. І його праці мають важливе значення не тільки для розвитку соціології у світі, а й для розуміння соціальної структури українського суспільства.

Отримано 20.05.2021